

והייתה לי שהות רבה להרהר בצער על העברית באלף השלישי

מדוע בכל זאת אינני אֵבֶל מראש? אולי מפני שאני מאמין שגם אם העברית תחזור להיות שפה "מתה" היא תוסיף להתקיים. אפילו תישאר שפה כתובה בלבד ותעבור לגור בארון הספרים, היא לא תיעלם מן העולם. מה שנכתב – יישאר היכן שהוא, בספרייה לאומית כלשהי. למי שכותב עברית, זה בעצם הקיום הטבעי ביותר.

אני מצטער להתחיל מהסוף, אבל אינני סבור שהעברית תוסיף להיות שפתה של מדינת ישראל בהמשך האלף השלישי. אני חושב שישראל המוכרת לנו היום לא תתקיים בעתיד הזה, ולא רק בגלל הכיבוש ותוצאותיו ההרסניות, ואפילו לא בגלל המהפכה המשטרית ומלחמת אוקטובר 2023, שאנחנו נמצאים בעיצומה; אלא מפני שכולנו למדנו היסטוריה, ואנחנו אמורים להכיר את העם הזה ואת המחזוריות בתולדותיו: את תקומת הבית הראשון והשני ואת חורבנם הבלתי נמנע. החורבן נגרם כידוע בגלל הקשרים הכושלים עם המדינות השכנות ועם המעצמות, אבל לא פחות מזה – בגלל המתח הנפיץ בין היסודות האתנוצנטריים שבעם היהודי לבין הכוחות האוניברסליים, ובמילים אחרות, כפי שניסח אותן שמואל הוגו ברגמן: בין "זכור את אשר עשה לך עמלק" לבין "ואהבת לרעך כמוך". ומה שקרה לבית הראשון והשני, האם לא עשוי לקרות גם לבית השלישי?

אולי העונש כבד מדי: יש עמים שעוללו רע יותר מאתנו ובכל זאת נשארו על אדמתם. ייתכן שהסוף הוא בכלל תוצאה של חוסר ניסיון הלכה למעשה: הרי ההיסטוריה היהודית של הגלות ארוכה ועשירה הרבה יותר מההיסטוריה של העם היושב בציון. ואולי בעם הזה, לטוב ולרע, יצר הנדודים חזק מכל דבר אחר. בכל אופן, גם אם ישראל תוסיף להתקיים, כך או אחרת, אני סבור ששפתה לא תהיה העברית כפי שאנחנו מכירים אותה היום, עברית הנמצאת – גם היא, כמו המדינה – במקום מסוים (או במקומות מסוימים) בין הקודש לחול, בין ישראל לעמים, בין העבר להווה ולעתיד.

כל זה מצער אותי. אני מאמין שהיה למדינת ישראל תפקיד היסטורי חשוב בעולם ובמיוחד בעם היהודי, והיא יכלה להיות טובה יותר לעצמה ולשכנותיה הקרובות והרחוקות. אבל אני מכיר בכוחו של דטרמיניזם היסטורי, ויודע שאין לזלזל בכוחה של נבואה שמגשימה את עצמה: יהיה קשה מאוד להתגבר על האיום הזה בחורבן הבית השלישי, שנכתב על הקיר כבר ב"בית דיונוגוף" בשדרות רוטשילד 16.

עם כל הצער שבדבר, אני מקבל את הסוף הזה בהשלמה כשם שאני משלים עם עובדת סופי. אולי העובדה שאין לי ילדים עוזרת להשלים, כמו גם האמונה שהעברית עצמה לא תאבד, כפי שאנסה להסביר בהמשך. בינתיים אני מבקש להעלות על הכתב שלוש אפשרויות הנוגעות לעברית בהמשך האלף השלישי – שכולן מביאות בחשבון את מקרה היידיש.

א. עברית כשפה דיאספורית

האפשרות הראשונה היא שהעברית הישראלית תמשיך להיות שפה חיה גם מחוץ לישראל, בגלויות השונות. זו אפשרות אופטימית, לפחות מבחינת העברית, אבל עליי להקדים שוב ולומר שאני פסימי ביחס לסיכוייה להתגשם. אני רחוק מאוד מלהאמין באחדות שבין לשון הקודש לארץ הקודש, וגם מתפיסות רומנטיות-מיסטיות של השפה כצמח בלתי נפרד מהאדמה, ואפילו מדבריו של אליעזר בן-יהודה: "שְׁלֶשֶׁה דברים חרותים באותיות של אש על דגל הלאומיות: ארץ, שפה לאומית והשכלה לאומית" ('דגל הלאומיות').

ובכל זאת יש ביטויים, חילוניים אך חזקים לא פחות, של הקשר בין הארץ לשפה, שאי אפשר לבטל אותם; ביטויים ייחודיים לעברית הישראלית, שזר לא יבין ולא ירגיש, כמו למשל בשיר "תמונה" של דליה רביקוביץ: "וְהִיְתָה לִי שְׁהוּת רַבָּה לְהִרְהוּר בְּצַעַר / מִרְאשִׁית הַסֶּתוּ עַד סוֹף הַקִּיץ הַזֶּה."

הרבה מעבר לקשר בין השפה לאדמה, כוונתי לנסיבות החד-פעמיות שבהן התהוותה העברית הישראלית בארץ ישראל: ליחסים עם הערבית, השפות הקולוניאליות וקיבוץ הלשונות שהרכיבו את החברה והעברית הישראלית. למשל, צורות כלאיים שהורכבו מכמה שפות, כמו יאללה ביי; דָּה לָה שמאַטע; בחורצ'יק, קיבוצניק; בורקסים, צימרים. או מילים מכל מיני מוצאים שהשתרשו בעברית: בוחטה (פולנית); פוסטמה (לדינו); גורמט (צרפתית); דבילי (גרמנית); בודם, חלסטרה, ווייווייוויי (יידיש), ועוד ועוד ועוד. קשה לכאורה להשוות את העברית ליידיש, שמלכתחילה הייתה שפה דיאספורית, ואף על פי כן – הלא גם היידיש ישבה על "אדמתה" – אירופה – מאות שנים. "היהודית" (זה פירוש שמה ביידיש), שהתהוותה באשכנז בימי הביניים ועברה עם דובריה למזרח אירופה, שגשגה שם עד אמצע המאה העשרים, לצד השפות המקומיות, הלא-יהודיות. התנאים לכך היו, בין השאר, קיומן של קהילות דוברים גדולה ותודעת חשיבות עצמית. אבל התנאים הללו השתנו בתכלית לאחר שהיידיש היגרה ל"דיאספורה" שלה: לעולם החדש ולאֶרֶץ ישראל. למרות היצירה המרשימה שנוצרה ביידיש במדינת ישראל, בעיקר סביב כתב העת 'די גאַלדענע קייט' בעריכת אברהם סוצקבר, היא לא הצליחה לעבור לדור השני, אל ילדי המהגרים.

אני יודע: יידיש איננה עברית, שהיא שפה לאומית בעלת עבר עשיר, ואולי גם הווה ועתיד יציבים יותר. מוטב אולי להשוות אותה לשפה אחרת, רוסית למשל, בניסיון להבין מה קורה במעבר לדיאספורה. רוסית היא שפה שיש לה דוברים רבים ותרבות עשירה ואפילו מדינה. בישראל נוצר מצב חסר תקדים שבו כמיליון אנשים שבאו מברית המועצות הביאו אתם את השפה הרוסית ולעיתים קרובות העבירו אותה לדור השני. ועם זאת, כבר היום אפשר להיווכח שאפילו הרוסית לא הצליחה בדרך כלל לעבור לדור השלישי בישראל. השפה השלטת, העברית הישראלית, חזקה ממנה.

לכן, עם כל הרצון הטוב להנחיל את העברית לדור השני של הישראלים החיים מחוץ לישראל, אני צופה הצלחות משמעותיות. לפני שנים טיילתי בשכונת פֶּרְנֶצְלָאוּאָר־בֶּרֶג בברלין וראיתי אב מרכיב על כתפיו את בנו הקטן. האב דיבר עם הילד עברית, והילד ענה בגרמנית. גם אם יש, או יהיו, לעברית מוסדות יעילים להנחלת הלשון, קשה לי לראות את ילדיו של הילד ההוא מדברים עברית. ואפילו תיווצר קהילת דוברים משמעותית של ישראלים לשעבר במקום כלשהו, העברית תהיה לכל היותר שפת מיעוט. אניני בלשן, ואני יודע שזה נושא רחב שרבים עסקו בו, ובכל זאת אני מבקש את רשותכם שלא להזכיר כאן את דלו וגואטרי, או את בנדיקט אנדרסון. די לי שניזכר בגורלן המר של שפות מיעוטים בימינו. עם כל החן שבהן, קשה מאוד להילחם בשפות שמדינה עומדת מאחוריהן ומפעילה את מלוא עוצמתה הלשונית.

ב. עברית כשפת כלאיים

מאחר שלא ייתכן בעצם לחזות את העתיד אלא רק על פי ניסיון העבר, אפשר להעלות על הדעת לכאורה מצב (כמו שאומרים רק כאן) שבו העברית הישראלית תנהג כמו העברית המוקדמת, שהורכבה בגלויות השונות בשפות הסביבה ויצרה שפה יהודית מקומית. זה היה הבסיס לשפות היהודיות הרבות והשונות, כמו למשל היהודית-הפיימונטית, שעליה כתב פרימו לוי. במקרה שלה, לתוך הוורנקולר הפיימונטי נכנסו מילים עבריות ויצרו "לשון עקלקלה המיועדת להזדמנויות של דיבור על גויים בנוכחות גויים" ('הטבלה המחזורית', תרגום: עמנואל בארי), כמו הכינוי לגויים "נרלים" (ערלים), לכנסייה – "תונבה" (תועבה) ולמדונה – "א-איסה" (האישה).

יש שפות יהודיות שהשימוש בהן היה מקיף הרבה יותר, והעברית (אני מעדיף להשתמש כאן בשם הזה, ולא במינוח המדויק יותר "לשון הקודש", הכולל גם את הארמית שבשימוש היהודי) מתקיימת בהן לא רק באוצר המילים של השפה היהודית, אלא גם בתחביר ובדקדוק הפנימי ביותר. מאחר שאני מכיר בעיקר את היידיש, אוכל להציג בקצרה את האופן שבו היא מורכבת (במלוא מובן המילה) מעברית. על הנוכחות הרבה של העברית ביידיש ועל השימושים המגוונים הללו מעיד המילון 'ווערטערבוך פֿון לשון-קודש-שטאַמיקע ווערטער אין יידיש' (מילון המילים ממוצא לשון-הקודש ביידיש), המכיל 9,000 ערכים. במקרים רבים עושה היידיש בעברית כרצונה ומשנה את המשמעות המקורית. שינוי משמעות נעשה, אם לנקוט שלוש דוגמאות מתוך המבחר העצום, במילים "דווקא", שנהפך מ"דיוק" בלשון חז"ל למה שאנחנו מכירים בעברית המודרנית; או "ידיים",

שמרמזות על ידיים חמדניות, בניגוד ל"הענט" (ידיים במשמעות הכללית הרגילה), בדיוק כמו "עיניים" בניגוד ל"אויגן".

העברית מורכבת בידיש במערכת הפועל: למשל הפועל "גנב־ענען" (לגנוב) – הרכבה של פועל עברי בצורה גרמנית; או "געשמדט" (התנצר, צורת עבר גרמנית והשורש "שמד"); "אויסחלומען" (להגשים את מה שחלמת עליו). העברית מתערבת גם במערכת השם: "אומחן" (קידומת שלילה למילה העברית "חן", כלומר אנטיפתיה), או "בחורל" (צעיר בהקטנה) וכן הלאה. ההרכבה מתבטאת גם בתחביר. הרי היידיש התהוותה כתוצאה מן הצורך לתרגם את המקרא לשפות המקומיות, ונצמדה לסדר המילים במשפט המקורי, למשל "בראשית ברא אלהים – אין אָנהייב האָט באַשאַפֿן גאָט" וכיו"ב (לימים השפיע התחביר היידי על העברית החדשה, אבל זה כבר סיפור אחר).

העברית נוכחת לא רק בשפה, אלא התקיימה גם בכל היבט של החיים בארץ־יידיש. למעשה, כל דובר ודוברת יידיש השתמש בעברית – רב או מעט, בידועין ושלא בידועין – מתוך הידע במקורות: לשון החומש, התפילות והתחינות (שהן תפילות אישיות, מיוחדות ליהדות מזרח אירופה). שלום עליכם המחיש את התכונה הזאת בדמות גיבורו טביה החולב: יהודי פשוט ווירטואוז של מדרשי עברית־יידיש, כמו למשל "עס ווערט באַשאַפֿן אויפֿן טיש כל־מאמינים־שהוא" – כלומר, כל מיני מאכלים (פרפראזה לפיוט של הימים הנוראים "וכל מאמינים") המוגשים בשולחן. אבל אין צורך להרחיק לכת עד כתריאלבקה: כל דובר יידיש יכול היה "בעל־הביתווען" את העברית – פועל שאול מהעברית, שאין לו דווקא מקבילה בעברית המודרנית (מעין to possess), כלומר להשתמש בה כאוות נפשו. מבשרי חזיתי זאת. ב־1997 עלתה לארץ אחות סבי, דודתה של אמי, מימעי (דודה) חייקע, בהיותה כמעט בת תשעים. היא מעולם לא למדה עברית, ורוב ימיה חייתה בברית המועצות, מנותקת מישראל. אף אחד מהמשפחה בארץ לא פגש קודם את האישה הפלפלית והיקרה הזאת, שבבואה לארץ נשאלה בחשש אם היא מדברת יידיש, והשיבה מיד "אַ ודאי!" או "אַ שאלה!" (איני זוכר בדיוק איזו משתי המילים האלה). עם הזמן, וככל שלמדתי יידיש כדי שאוכל לדבר אֶתה, הבנתי עד כמה הנוכחות העברית בלשונה עמוקה ורחבה. אם אכלה משהו מלוח מדי, הייתה מעווה את פניה הקטנים והחמודים ואומרת: "געזאַלצן אָן אַ שיעור" (מלוח לאין שיעור, מילה עברית מורכבת ביידיש). מימעי חייקע זכרה אינסוף מעשיות ובדיחות, שהעוקץ של רבות מהן נעוץ בפער בין היידיש לעברית. מאחר שאני לא ניחנתי בזיכרון דומה, וגם לא בכישרון לספר בדיחות, אני זוכר רק אחדות מהן. למשל, על יהודי שמספר לאישה אחת שהגיע מעירו הרחוקה של אחיה. "אחי היקר!" היא קוראת בשמחה, "מה שלומי?" היהודי עונה בצער: "ער איז נִפֿטֿר געוואָרן" (הוא נפטר). והאישה אומרת מיד: "נִפֿטֿר פֿיפֿטֿער, אַבי פֿרנסה האָט ער?" (נפטר שמיפטר, העיקר, יש לו פרנסה?). דובר היידיש ששומע את הבדיחה הזאת צוחק על האישה הבורה, שאינה מכירה את המילה העברית "נפטר", אחת מני רבות לתיאור מוות ביידיש, אבל משתמשת במילה הרווחת "פרנסה".

השימוש הספונטני של היידיש בעברית – מטביה החולב ועד מימעי חייקע – נעצר בדרך כלל אחרי 1945. אמנם אפשר לשמוע פה ושם תחדישים כמו "משפֿב־זכרניצע" (סיומת נקבה ל"משכב־זכרניק", כלומר לסבית), אבל הם בטלים בשישים לעומת מה

שהיה בעבר. היידיש החרדית דווקא מוסיפה להתחדש, ומלאכת ההרכבה נמשכת, הפעם באמצעות האנגלית. מאז המחצית השנייה של המאה העשרים, לשון הקודש נכנסת לתבניות אמריקאיות (במקום התבניות הגרמניות והסלאביות בעבר) ויוצרת את לשונם המכונה "יינגליש". מקרה היידיש החרדית מעלה על הדעת לכאורה אפשרות שכך יקרה גם לעברית הישראלית בגלילות החדשות. אבל צריך לשוב ולזכור שהיידיש נהנית בריכוזים החרדיים מן התנאים שצוינו במקרה הקודם – קהילת דוברים ותודעת חשיבות – וספק אם התנאים האלה יעמדו גם לימין העברית מחוץ למדינת ישראל ואחריה.

יתרה מכך: לשונות היהודים נוצרו, רובן ככולן, בתקופות ששפות הלאום עדיין לא התגבשו ולא עברו נורמליזציה ורגולציה. כך, למשל, היידיש התהוותה בתקופה שעדיין לא התגבשה הגרמנית התקנית, אלא רווחו שפות רבות ממקור גרמאני, שהגרמנית-היהודית הייתה אחת מהן. המצב היום שונה לגמרי, ושפות אינן נוצרות כשם שנהגו להיווצר בעבר. אם העתיד יתנהג כמו ההווה, קשה לראות לפיכך את התהוותה של ישראלית-ברוקלינאית או ברלינאית, למשל.

ג. העברית כשפה מתה

האפשרות השלישית היא שהעברית תהפוך להיות שפה מתה. שפה אמנם אינה אורגניזם חי, ועל כן אינה יכולה למות, כמו שאמרה ד"ר גלי דרוקר בר-עם. אבל דוברי שפה מסוימת, כשפת אם, בהחלט יכולים למות. ביחס לעברית בהמשך האלף השלישי, זו אפילו אפשרות סבירה. יותר מזה: האנשת שפה היא פעולה מתבקשת למדי. אם שפה יכולה להיחשב צעירה וזקנה, מדוע לא תוכל גם לחיות ולמות?

ושוב אני מבקש להדגים את דבריי באמצעות היידיש, שבילדותי לא הטלתי ספק בזקנתה. רק סבא וסבתא והדודים המבוגרים במשפחתי דיברו יידיש – כולם נולדו בפולין, חלקם אפילו לפני מלחמת העולם הראשונה, והם המשיכו לקיים את פולניה בלב תל-אביב, בסביבת הרחובות בוגרשוב ורש"י, לא רחוק משינקין, שנחשבו כולם לרחובות זקנים (גם רחוב הוא אורגניזם חי), עם בתים ישנים וחנויות של פעם: גלנטריות, מכולות, קונדיטוריות. הדודות המלאות והדודים במגבעות דיברו ביידיש-פולנית, אכלו דג מלוח ומציות, התפללו בשטיבלעך וצחקו מדו'גאן ושומאכר. בשום אופן לא הבנתי מה פתאום הם חברים בכל מיני תנועות כמו "צעירי המזרח" או "צעירי אגודת ישראל".

בתחילת שנות השמונים ראיתי את היהודים הגלויים האלה יורדים מהבמה ומפנים את מקומם לשחקנים בהצגה החדשה: הצעירים הרזים והלבושים בשחור שחזרו מניו יורק ומלונדון והתחילו להסתובב בשינקין ולהמציא את עצמם באמצעות עיתון 'העיר' ודומיו. גם בעשור הבא, כשהייתי כבר בן עשרים ומשהו, נקשרה היידיש בדעתי לזקנים. בנסיעתי הראשונה לפריז ראיתי ליד כיכר רפובליק זוג זקנים תומכים זה בזה, וכשעברתי לידם שמעתי אותם מדברים ביידיש. נדמה לי שזו הפעם הראשונה שבה היידיש, בעיר הזרה, הכמירה את לבי.

לימים נפקחו עיניי והבנתי שהיידיש הזקנה הייתה לפני מלחמת העולם השנייה דווקא שפה צעירה מאוד. לא רק דובריה היו אז צעירים, אלא גם הדקדוק הרשמי שלה נקבע

בעצם רק ב-1925, עם ייסוד יוֹאָ, המכון המדעי של היידיש בוויילנה. באותן שנים נהפכה הלשון היהודית העתיקה לשפה מודרנית וצעירה: גמישה, משוחררת, מעודכנת, מתאימה לחינוך הילדים והנוער ולספרות האוונגרדית ביותר. זו אחת הסיבות שאני מוקסם בין השאר משירי הילדים שכתבו בידיש כמעט כל גדולי המשוררים: כולם היו מגויסים לרצון לגדל דור חדש ובריא בידיש. אבל כשרוב הילדים דוברי היידיש נרצחו, ולא קם עוד דור חדש של דוברי יידיש, השפה הוזקנה והלכה יחד עם דובריה (בעצם לא רק שפה, אלא אפילו מילה בודדה יכולה להזדקק, למשל "פולניה", שרק זקנים הגו אותה בילדותי, אבל בעצם היא הייתה חידוש לשוני של המאה העשרים, בניסיון לקרוא לפולין בשם מודרני כשאר הארצות: בריטניה, גרמניה וכדומה).

הנה כי כן, היידיש הייתה צעירה והזדקנה, ומי לידינו יתקע שהעברית של 'העיר', השפה שבפי הצעירים שהגיעו לשינקין בשנות השמונים, לא תיהפך לזקנה יום אחד – אפילו בלי קטסטרופה כזאת כפי שקרתה לידיש.

מדוע בכל זאת אינני אֵבֶל מראש? אולי מפני שאני מאמין שגם אם העברית תחזור להיות שפה "מתה" – וגם כאן אני מדגיש את המירכאות – היא תוסיף להתקיים. אפילו תישאר שפה כתובה בלבד ותעבור לגור בארון הספרים, היא לא תיעלם מן העולם. מה שנכתב – יישאר היכן שהוא, בספרייה לאומית כלשהי. למי שכותב עברית, זה בעצם הקיום הטבעי ביותר; גם באין מדינה, העברית תמשיך להתקיים בממלכה שבכתב, שאין לה גבולות לא בזמן ולא במרחב. החרדה האנושית להיעלם בלי זכר, שבגללה אנשים טורחים להביא ילדים לעולם ובגללה סופרים מתאמצים לכתוב, את החרדה הזאת לפחות אפשר לשכך.

ושוב אפשר להשתמש כאן בדוגמת היידיש. החל בשנות השבעים של המאה העשרים אסף אהרן לנסקי מאות אלפי ספרים בידיש, ובסופו של דבר מצא להם בית באמהרסט שבמדינת מסצ'וסטס בארצות הברית. אלפי ספרים מתוך האוסף נסרקו והועלו לרשת, והם זמינים לעיון חופשי ולהורדה באתר Yiddish Book Center. זוהי ספרייה דיגיטלית של יותר מעשרת אלפים ספרים בידיש: מהקלאסיקונים של המאה התשע-עשרה ועד למשוררות מסוף המאה העשרים; ספרייה קאנונית שלמה כמעט, העומדת לרשות חוקרות וקוראים מכל העולם, שכדי לעיין בספרים שבה הם זקוקים רק לחיבור לאינטרנט. אין דבר כזה בעברית, ואיני מכיר ספרייה דומה שעומדת לרשות שפה אחרת, שיש לה מדינה. אברהם סוצקבר לא הכיר את הספרייה הדיגיטלית של יידיש בוק סנטר, אבל חושים משורריים בוודאי היו לו, ולכן הוא יכול היה לכתוב בביטחון על היידיש בשיר שכתב בתל-אביב ב-1999:

שְׁפָתֵי חַיָּה. בְּשָׁחוֹר הַשָּׁחַר לֹא תִשְׁקַע.
שְׁפָתֵי הָיָא תַת־עוֹרִית, שְׁרִירִית, תַּתְּחִיל לְדָרֵשׁ,
וַיַּעֲנֶדוּ אוֹתָהּ כְּמוֹ תַּפְּלִין שֶׁל רֹאשׁ.

כדאי ללמוד אפוא מהביטחון העצמי של היידיש: גם אם העברית תהיה שפה כתובה בעיקר, היא לא תישכח בשום אופן, ובכל עת תמיד היא תהיה זמינה – בספר, או במרחב

הווירטואלי, שייקרא בשם כזה או אחר בעתיד. זה בוודאי "בעסער ווי גאָרנישט", יותר טוב מלא-כלום, כמו שאומרים בידיש, ומה עוד שבאופן אישי ואנוכי, ככותב עברית, אני מאמין שלא לשווא יהיה עמלי, ושלא יתגשם הסיוט של כל כותב, להישאר בלי קוראים. גם ברגעים קשים אני משכנע את עצמי שלא רק העברית של התנ"ך, המשנה ושירת ספרד תישאר, אלא גם העברית הישראלית שלנו, וביום אחד, רחוק, יקראו בדליה רביקוביץ כשם שקוראים ביהודה הלוי.